

SİLVAN ULU CAMİİ'NİN PLAN BAKIMINDAN BİR DEĞERLENDİRMESİ VE ANADOLU TÜRK CAMİ MİMARİSİNE KATKILARI

Yrd. Doç. Dr. Yusuf ÇETİN*

ÖZET

Artuklu cami mimarisinin en önemli yapılarından birisi olan Silvan Ulu Camii, Silvan şehir merkezinde bulunmaktadır. Halk arasında "Selahaddin Eyyubi Camii" olarak da bilenen yapının bu adla anılmasının nedeni, Eyyubiler döneminde bazı onarımlar görmesi ve eklemeler yapılmasıdır.

Silvan tarihi ile ilgili en eski kaynak olan İbn el Azrak'ın "Tarih-i Meyyafarikin" adlı eserinde, kubbenin H. 547 (M.1152) tarihinde yıkılması üzerine H.552 (M.1157) tarihinde onarımının tamamlandığı belirtilmektedir. Böylece caminin 1152-1157 yılları arasında beş yıl boyunca, Artuklulardan Necmettin Alpi tarafından tamamlandığı anlaşılmaktadır.

Silvan Ulu Camii, plan bakımından kendinden önceki Orta Asya Türk cami mimarisi ile kendinden sonraki Anadolu Türk Cami mimarisi arasında bir köprü vazifesi görmektedir. Yapı, Anadolu Türk cami mimarisinin bir buluşu olan ve başlangıçtan itibaren hedef kabul edilen, toplu mekân anlayışı doğrultusunda mihrap önü kubbesinin büyüyerek merkezi bir mekân gelişimine ön ayak olması aşamasının ilk önemli adımlarından birisini oluşturur. Ortaya koyduğu bu gelişim, Manisa Ulu Camii ile devam edip Osmanlı döneminde Mimar Sinan ile doruk noktasına ulaşacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Silvan Ulu Camii, Artuklu, Mimar Sinan, Plan*

ABSTRACT

The Assessment of Silvan Great Mosque on Account of Its Plan and Benefits to the Anatolia Turkish Mosque Architecture

One of the most important constitutions of Artuqid mosque architecture Silvan Great Mosque is located in the centre of Silvan. The reason why this constitution also known as "Selahattin Eyyubi Mosque" is its restorations and insertations being made in Ayyubid's time.

* Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Eğitim Fakültesi Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: yusufcetin04@hotmail.com.

In the work of Ibn el Azrak "Tarih-i Meyyafarikin" which is the oldest source about the Silvan's history clarifies that because of being demolished in H.547/M.1152/ the dome of the mosque restored in H.552/M.1157. So it is clear that the mosque is completed during the five years time among the years of 1152-1157 by Artuqid Necmeddin Alpi.

Silvan Great Mosque has a function being a bridge from the middle Asia Turkish mosque architecture before itself and to Anatolia Turkish mosque architecture after itself on account of its plan. Structure forms the first important step to pioneer the development of central locality by the view of collected locality of mihrap fore which is accepted as an Anatolia Turkish mosque discovery and a target from the beginning. Its bringing up this development continues with Manisa Great Mosque and develops magnificently with Mimar Sinan in Ottoman period.

Key Words: *Silvan Great Mosque, Artuqid, Mimar Sinan, Plan.*

Artuklu cami mimarisinin en önemli yapılarından birisi olan Silvan Ulu Camii, Silvan şehir merkezinde bulunmaktadır (Resim 1). Halk arasında "Selahaddin Eyyubi Camii" olarak da bilenen yapının bu adla anılmasının nedeni Eyyubiler döneminde bazı onarımlar görmesi ve eklemeler yapılmasıdır¹.

Yapıldığı ilk yıllardan başlamak üzere günümüze kadar çeşitli onarımlar geçiren caminin tarihlendirilmesi ile ilgili kaynaklar oldukça sınırlıdır. Silvan tarihi ile ilgili bilgi veren kaynaklarda bu caminin bulunduğu yerde daha önce 1031'de yapılmış musalla biçimli bir caminin varlığından söz edilir. 1046 yılında buradan geçen ünlü gezgin Nasır Hüsrev'in de birkaç kelime ile geçiştirdiği caminin bugünkü cami ile ilgisinin olmaması gerekir².

Caminin tarihini aydınlatmada belge olarak kullanılan iki önemli kitabe günümüze ulaşmıştır. Bunlardan ilki caminin kubbe eteğinde beyaz taş üzerine nesih harflerle yazılan ve içerisinde tarih bulunmayan, Artukoğulları'ndan Necmeddin Alpi bin Timurtaş (1152–1176)'ın adının geçtiği kitabedir (Resim 2). Bir diğer kitabe de doğudaki mihrap üzerinde bulunmakta olup, Eyyubilerden Ebu'l Muzaffer Gazi'ye

¹ Ş. Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi (Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar)* C. I, Ankara 2003, s. 325.

² A. Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi*, İstanbul 1978, s. 48; Nasır Hüsrev (Çev. A.Tarzi), *Sefemâme*, İstanbul 1988, s. 11; A. Durukan, *Mayyafarikin (Silvan) Ulu Camisi*, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, (Editör: D. Kuban), İstanbul 2002, s. 96-102.

aittir. İçerisinde H. 624 (M.1227) tarihinin bulunduğu bu kitabe bir onarım kitabesidir (Resim 3)³.

Silvan tarihi ile ilgili en eski kaynak olan İbn el Azrak'ın "Tarih-i Meyyafarikin" adlı eserinde kubbenin H. 547 (M.1152) tarihinde yıkılması üzerine H. 552 (M.1157) tarihinde onarımının tamamlandığı belirtilmektedir. Böylece caminin 1152-1157 yılları arasında beş yıl boyunca, Artuklulardan Necmettin Alpi tarafından tamamlandığı anlaşılmaktadır⁴.

Yapıldığı ilk yıllardan günümüze kadar çeşitli onarımlarla ulaşabilen ve her bir onarımın bünyesinde köklü değişiklikler yaptığı anlaşılan caminin bugünkü planı mihraba paralel uzanan dört nefin ortada üç nef boyunca bir mihrap önü kubbesi ile kesilmesinden meydana gelir (Çizim 1).

Tamamen düzgün kesme taşın kullanıldığı yapıda sadece mihrap önü kubbesinde tuğla malzeme kullanılmıştır. Yapının dış ve iç mimarisinde görülen farklılıklar, ilk yapıldığı dönemden günümüze kadar çeşitli onarımlar geçirdiğini göstermektedir. 1913 yılında yapılan onarımdan önce kısmen harap durumdaki yapıyı inceleyen G. Bell⁵ ve 1932 yılındaki incelemelerini 1940 yılında yayınlayan A. Gabriel⁶ cephelerdeki farklı görünümünden yola çıkarak caminin farklı dönemlerde yapıldığı üzerinde birleşmişlerdir. G. Bell, tek kubbeli bir cami şekline yan mekânların sonradan eklendiği fikri ile, A. Gabriel'in tonozlu mekânlarla örtülü caminin ortasına sonradan kubbeli kısmın yapıldığı düşüncelerinden ikisine de uymayan bir kuzey cephesi mevcuttur. Bu kuzey cephenin ve orta kubbenin aynı dönemde yapılmış olduğu süsleme benzerliklerinden anlaşılmaktadır. Dolayısıyla yapının Artuklu dönemindeki ilk şeklinin en azında dikdörtgen planlı, mihrap önünde kubbeli bir şemaya sahip olduğunu göstermektedir⁷. 1969 yılında yapıyı inceleyen ve ayrıntılı bir çalışma ile değerlendiren A. Altun'un⁸ caminin kuzey-doğu köşesinde ortaya çıkardığı izler bir avlunun varlığını da ortaya koymaktadır (Resim 4).

³ S. Savcı, *Silvan Tarihi*, Diyarbakır 1956, s. 31, 46; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 327; A. A. Bayhan, "Diyarbakır ve Çevresindeki Eyyubi Esrelerinden Örnekler", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22-Mayıs 2004) Bildirileri*, Diyarbakır 2004, s. 289-290; G. Baş, "Silvan Ulu Camii Mimari Süslemeleri", *X. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (03-06 Mayıs 2006) Bildirileri*, Ankara 2009, s. 31-32, 40.

⁴ Savcı, *a.g.e.*, s. 56-57; Altun, *a.g.e.*, s. 48; O. Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi (Başlangıcı ve Gelişmesi)*, Ankara 1991, s. 7; Durukan, *a.g.e.*, s. 96.

⁵ G. Bell, *Palace and Mosque at Ukhaïdir*, Oxford 1914.

⁶ A. Gabriel, *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale*, Paris 1940.

⁷ D. Kuban, *Batiya Göçün Sanatsal Evreleri*, İstanbul 2009, s. 295-298.

⁸ Altun, *a.g.e.*, s. 44-60; Baş, *a.g.e.*, s. 35.

Böylece Silvan Ulu Camii'nde Güney Doğu Anadolu'da Artuklu dönemine ait Cizre Ulu Camii (1160), Mardin Ulu Camii (XII. yüzyıl) ve Kızıltepe Ulu Camii (1204)'lerinde görmeye alışık olduğumuz dikdörtgen planlı, enine düzenlemeli ve mihrap önü kubbeli plan şemasının varlığı anlaşılmaktadır.

Yapının ortasındaki mihrap önü kubbesi planın merkezini oluşturmaktadır. 13.50 m. çapındaki bu kubbe, mihrap önü dışında üç yana üçer kemerle açılan anıtsal bir görünüşe sahiptir. Erken bir dönemde yapılmış olmasına rağmen oldukça geniş bir açıklığa sahip olan kubbeye, İsfahan Mescid-i Cuması'nda gördüğümüz kubbe yapısının aynen uygulandığı görülmektedir⁹. Mukarnaslı tromplar üzerine oturan kubbe içten kademe kademe yükselerek yapıya kuvvetle hâkim duruma gelmiştir (Resim 5-6).

Türklerde öteden beri çadırdan ve kurganlardan başlayan kubbe mimarisi, gök-kubbenin sembolü olarak özenle kullanılarak geliştirilmiş,¹⁰ Müslüman olan Türk boylarının, yeni bir yaratma heyecanı ile ele aldıkları cami mimarisinde X. yüzyıl içinde şaşırtıcı özelliklerle uygulanmaya başlanmıştır. İlk Müslüman Türk devleti kabul edilen Karahanlılar dönemine tarihlenen Şir-Kebir isimli yapı, Buhara yakınlarındaki Hazara Camii ve Talhatan Baba Camii, kubbenin üst örtü olarak kullanıldığı ilk önemli örneklerdir¹¹. Gazneli dönemine ait Leşker-i Bazar Camii de kazılarla aydınlatılmış bir erken dönem denemesidir (Çizim 2). Burada iki sıra paye ile enine gelişen mekânda bir mihrap önü kubbesi yer almaktadır. Ama geri tarafı, kemerlerle tamamen avluya açıktır. Zaten bir saray camisi olan yapıda yine aynı eğilim sezilmektedir. İlk İslam camilerinde görmeye alışık olduğumuz çok ayaklı ve enine gelişen ana mekân sistemi, İran ve Irak'ta Abbasi dönemi camilerinde de etkin olmuştur. Hazara Camii'nin kapalı tasarımı bir yana bırakılacak olunursa, Karahanlı ve Gazneli camilerinde bir bakıma, dışarıya kuvvetli bağlantı ile genişleyebilecek cemaate yönelik ordugâh esaslı bir kaygı sezilmektedir. Ama mihrap önünde kubbenin kuvvetli bir motif olarak, bu erken dönemden itibaren varlığını hissettirmeye başladığını da açıklıkla söylemek mümkündür¹².

⁹ O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1993, s. 103.

¹⁰ S. Ögel, "Orta Çağ Çevresinde Anadolu Selçuklu Sanatı", *Malazgirt Armağanı*, Ankara, 1972, s. 133; O. Tunçer, "Anadolu Türk Sanatı ve Yerli Kaynaklarla İlişkiler Üzerine Bir Deneme", *Vakıflar Dergisi*, S. XI, Ankara 1976, s. 268.

¹¹ M. Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, s. 144-161; O. Aslanapa, "Moğol Öncesi Mimari (Karahanlı, Selçuklu, Gazneli)", *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri*, Ankara 1996, s. 197-198.

¹² A. Altun, "Orta Asya Türk Sanatı İle Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimarisi", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I*, İstanbul 1988, s. 34.

Karahanlı ve Gaznelilerde başlayan, mihrap önü kubbesi ile bir mekân birliği gösteren cami mimarisine yönelik gelişmeleri toplayıp değerlendirerek büyük ölçüde abidevî bir cami mimarisi yaratan Büyük Selçuklular olmuştur. İran'daki ilk Selçuklu Camii olan İsfahan Mescid-i Cuması'nda 1080'de Nizamülmülk'ün emri ile Melikşah adına yaptırılan büyük mihrap kubbesi ile orijinalde kubbenin iki yanında uzanan neflerin, daha önce Leşker-i Bazar Camii'nde uygulanan planın devamı niteliğinde karşımıza çıkmaktadır (Çizim 3). İsfahan Mescid-i Cuması'ndan sonra inşa edilen Gülpayegan Mescid-i Cuması (1108-1118), Zevvare Mescid-i Cuması (1135) ve Ardistan Mescid-i Cuması (1158) ile birlikte İslam mimarisinde daha önce görülmemeyen yeni estetik değerlerle ele alınan kubbe ve kubbeye geçiş sistemlerinde, yapısal sorunların çözümü ile dekoratif amaçların başarılı bir şekilde değerlendirildiği görülmektedir¹³.

Ancak Zevvare Mescid-i Cuması ile başlayan çok olgun orantılar kurularak, kubbe-eyvan bileşiminin uygulandığı açık avlulu dört eyvanlı plan şeması kısa sürede bütün doğu dünyasındaki camilerin vazgeçilmez plan şeması haline gelmiş, Anadolu'daki gelişmelere kadar bir ölçüde merkezi kubbe probleminin adeta unutulmasına neden olmuştur¹⁴.

İran Selçuklu camilerinde mihrap önünde kubbe, öyle görünüyor ki; Türklerin kubbe sevgilerinin, Türk mimarının kubbe ile kucaklaşmasının İran'daki zaferini vurgulayan bir husustur. Öte yandan bu husus, cami mimarisinde toplu mekân elde etme arzu ve çabasının bir sonucu şeklinde de yorumlanabilir¹⁵.

Büyük Selçuklular döneminde Anadolu'da inşa edilen camilerden 1091-92 tarihli Diyarbakır Ulu Camii¹⁶, plan olarak Şam Emeviye Camii (705-715)'nin bir tekrarı biçimindedir. Yapı, transept planı, kare planlı minaresi ve revaksız avlusu ile Anadolu cami mimarisine pek etki etmemiştir. Bu tarihten sonra inşa edilen ve 1128'de onarım görmüş olan Siirt Ulu Camii'nde mihrap önü kubbesinin tekrar ele alınması kubbe problemi üzerinde tekrar durulduğunu göstermektedir. 1150 tarihli Bitlis Ulu Camii'nde ise Artuklu camilerinde sıklıkla kullanılacak enine düzenlemeli, mihrap önü kubbeli planın ilk ve sade bir şekli uygulanmıştır. Diyarbakır Ulu

¹³ O. Anık, "İslam Mimarisine Türklerin Getirdikleri", *İslam Sanatında Türkler*, İstanbul 1976, s. 13; Cezar, *a.g.e.*, s. 354-367.

¹⁴ Altun, *a.g.e.*, II, s. 35.

¹⁵ Cezar, *a.g.e.*, s. 356.

¹⁶ S. Savcı, "Diyarbakır Kitabeleri", *Karacadağ*, S. 13, Şubat 1939, s. 6-7; Savcı, "Diyarbakır Kitabeleri", *Karacadağ*, S. 14, Mart 1939, s. 14-15; Savcı, "Diyarbakır Kitabeleri", *Karacadağ*, S. 15, Nisan 1939, s. 5-7; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 272-293.

Camii'nden sonra bu camilerde avlunun kaybolması, asıl mekânın geliştirilmesi ve kubbe problemi üzerinde durulduğunu göstermektedir¹⁷.

1071 Malazgirt Zaferi ile birlikte Anadolu'yu fetheden Selçuklular, burada yeni geliştirdikleri İslamî şekillerle daha da yeni arayışlara girmişlerdir. Bu arayışlar arasında en ilgi çekici olanı anıtsal kubbeli-kübik mekânın bu kez de Emevî şemasıyla kaynaştırılması şeklinde bir sentez denemesidir. Konya Alâeddin Camii (1155) (Çizim 4) ile başlayan bu deneme özellikle Silvan Ulu Camii'nde, erken İslam geleneğine bağlı, enine harimli büyük cami tipinde, merkezî ferah bir hacim hâkimiyetinde olgun bir mekân kompozisyonu yaratmayı çabalayan bir uygulama halinde ortaya çıkmaktadır¹⁸. Artuklu mimarisinin muhteşem üslubunun başladığı ilk önemli örnek olan bu camide, Gaznelilerin Leşker-i Bazar Camii'nde iki nefi kesen mihrap önü kubbesi, Melikşah'ın İsfahan Mescid-i Cuma kubbesi fikri ile birleştirilerek, Anadolu'da Türk cami mimarisinin abidevî şekli inanılmaz bir kuvvetle gerçekleştirilmiştir¹⁹.

Böylece mihrabönü kubbeli cami şeması, Artuklular vasıtasıyla Anadolu'ya taşınırken Türklerin egemen oldukları başka coğrafyalarda da karşımıza çıkmaktadır. 1250 yılında Mısır'da kurulan Memlûklar zamanında inşa edilen Kahire Baybars Camii (1266-69), Nasır Muhammet Bin Kalavun Camii (1318-35), Sitti Miska Camii, Aksungur Camii (1347), Emir Şeyhu Camii (1349) ve Nahcivan Cuma Camii (1175-1186) ile Derbent Cuma Camii (1368) bu tipin Kuzey Afrika ve Kafkaslardaki önemli örnekleridir²⁰.

Büyük camilerde sultanlara, meliklere, emirlere, valilere mihrap önünde özel bir yer ayrılması, Türk egemenliğindeki bütün ülkelerde yeni cami planlarının gelişmesini yönlendirmiştir²¹.

XIV. yüzyıl başlarında Anadolu Selçuklu Devleti'nin parçalanması ile birlikte ortaya çıkan beyliklerden Saruhanoğulları Beyliği döneminde yaptırılan Manisa'daki Ulu Camii (1375), aynı yolda daha başarılı, tamamlanmış anıtsal bir tipe daha yaklaşan bir deneme meydana getirmiştir (Resim 7). Mihrap duvarına paralel yedi

¹⁷ Aslanapa, *a.g.e. II*, s. 103.

¹⁸ Altun, *a.g.e., II*, s. 13.

¹⁹ Aslanapa, *a.g.e., I*, s. 6; M. Meinecke, "The Great Mosques Southeastern Anatolia: a Genetic Approach", *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildirileri (23-27 Eylül AKM İstanbul) C.2*, Ankara 1995, s. 467-484.

²⁰ A. A. Bayhan, "Mısır'da Memlûk Sanatı", *Türkler*, C.6, Ankara 2002, s. 121; T. Yazar, "Nahcivan'da Türk Mimarisi", *Türkler*, C. 8, Ankara 2002, s. 174-175; Aslanpa, *a.g.e. III*, s.133, 165-169.

²¹ Kuban, *a.g.e. s.* 158.

bölümlü dört neften ibaret camide, mihrap duvarına bitişik iki sütun ve altı payenin meydana getirdiği sekizgen şema üzerine kemerlere oturan, 10.80 m. çapındaki mihrap önü kubbesi, üç nef boyunca bunları kesmektedir (Resim 8). Önünde hemen hemen harim ile aynı genişliğe sahip revaklı avlusu olan cami mihrap önü kubbesinin gelişmesi bakımından Silvan Ulu Camii'nden sonra Anadolu'daki ikinci önemli adımı oluşturmaktadır²² (Çizim 5).

Manisa Ulu Camii Silvan Ulu Camii gibi, enine dikdörtgen planlı, kibleye paralel uzanan dört sahnıdır. Mihrap önü kubbesi bu sahnılardan üçünü keser. Manisa Ulu Camiinden farklı olarak Silvan'da, kubbeli mekânın dışında kalan çok destekli bölümlerin üzerini enine uzanan beşik tonozlar örter. Manisa'da ise kare birimler oluşturulmuştur. Kare birimlerin üzerini, çelipleme (kubbemsi) tonozlar örter. Silvan'da kubbenin oturduğu sekizgen, ayaklara atılan kemerler tarafından oluşturulmuştur. Güney tarafında ise, kemerler doğrudan doğruya duvarlara atılmıştır. Manisa'da ise güney duvarına yapışık iki tane sütun vardır. Kemerler bu sütunlar üzerine atılmıştır. Böylece kubbe sekiz destek üzerine oturtulmuştur. Anadolu'da kubbesi sekiz destek üzerine oturan, bilinen ilk cami örneği Manisa Ulu Camii'dir. Bu uygulama Mimar Sinan'ın elinde daha da gelişerek Edirne Selimiye Camii(1569-1575) ile doruğa ulaşacaktır.

Manisa Ulu Camii, 10.10 m. çapındaki mihrap önü kubbesiyle merkezi plana geçişte büyük bir atılım göstermiş olup bu mimari atılım ileride klasik Osmanlı Mimarisinde görebileceğimiz olgun boyutların temel taşlarını oluşturmuştur²³.

Manisa Ulu Camii'nden sonra merkezi plana gidişi, bir Karakoyunlu eseri olan Van Ulu Camii (1389-1400)'nde de görmekteyiz. İran'daki Büyük Selçuklu camilerinde bağımsız kubbeli maksurelerin çok ayaklı çevre mekânlarıyla tam anlamda bütünleşmemesi Van Ulu Camii'nde hemen hemen gerçekleşmiştir. Mukarnaslı kubbenin strüktürel ve biçimsel özellikleri merkezi plana gidişte önemli bir aşamadır²⁴.

Osmanlıların II. Murat döneminde 1437–1447 yılları arasında Edirne'de yaptırdıkları Üç Şerefeli Camii, bu arayış ve denemelerin sonuca ulaşmasını, Anadolu'daki cami mimarisinde yeni bir sentezin gerçekleşmesini temsil etmektedir.

²² G. Öney, *Beylikler Devri Sanatı XIV-XV. Yüzyıl (1300–1453)*, Ankara 1989, s. 13; O. Aslanapa, *Türk Sanatı I-II*, İstanbul 1984, s. 220–221; S. Mülayim, *Ters Lale Osmanlı Mimarisinde Sinan Çağı ve Süleymaniye*, İstanbul 2001, s. 163; D. Kuban, *Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Ana Hatları*, İstanbul 2004, s. 115.

²³ H. Acun, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara 1999, s. 41-44.

²⁴ Durukan, *a.g.e.*, s. 112-114.

Bu camide tam anlamıyla merkezi kubbe hâkimiyetinde organik mekân kompozisyonu olan yeni bir anıtsal cami tipi doğmuştur. Revakla çevrili ön avlunun yeniden canlandırıldığı Manisa Ulu Camii'nde, Şam Emeviye Camii'nden gelen şema ile Asyalı kubbeli kübik hacim açıkça seçilmektedir. Üç Şerefeli Camii'nde ise bütün bu bileşenler, birbirleriyle tam ve organik bir kaynaşma kazanmış, yepyeni bir kişiliğe bürünmüştür. Artık ne merkezi kubbe ile Büyük Selçukluların İran'daki Mescid-i Cumaların mihrap önü kubbeleri, ne yandaki kubbeli küçük kare bölümlerle Silvan ve Manisa Ulu Camilerinin enine yan nefleri arasındaki bağıllık ilk bakışta fark edilememektedir. Bunların yanı sıra Üç Şerefeli Camii'nin avlusunun Emevi cami geleneği ile akrabalığı hiç belli olmamaktadır. Buradaki dört yandan kubbeli revaklarla çevrili, cepheleri gelişmiş bir düzenle yer alan ikişer kat halinde pencere sıraları ile zenginleştirilmiş anıtsal avlu, dıştan bakınca caminin önüne çok kubbeli, saray gibi bir yapı eklenmiş görüntüsünü vermektedir²⁵ (Çizim 6). Osmanlı mimarisinin normal gelişme imkânlarını aşıp beklenmeyen, şaşırtıcı bir gelişme olarak karşımıza çıkan bu yapı, yüz yıl sonra Mimar Sinan tarafından ortaya atılan, camilerin ana fikrini gerçekleştiren bir öncü olarak oldukça önemlidir²⁶ (Resim 9-10).

Bu cami ile birlikte doğmaya başlayan yeni mimarlık üslubunda, Ortaçağın yağma inşaatı ve bu masif yapıların görüntüsünü hafifletmek için yüzey değerlendirmelerini öne alan estetiği son bulmakta; yeni bir çağın, daha ileri bir teknikle yapılan, organik hacim ve kütle kompozisyonlarına yönelen mimarisinin gerektirdiği yeni bir estetik doğmaktadır.

Silvan Ulu Camii ile başlayan ve XVI. yüzyıla kadar uzanan süre içinde Selçuklu sonrası Beyliklerde ve Osmanlılarda bol çeşitlemelerle başlayan arayış ve denemenin ürünü olan yapılar Mimar Sinan ile birlikte bu gelişimin doruk noktasını oluşturmuştur. Mimar Sinan'ın yaratıcılık gücü ile birleşen geleneksel mimari birikim, imparatorluğun politik gücünü de yansıtacak yeni ve görkemli örneklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Sarayın sağladığı maddi güç ile, imparatorluk kurumlarının sağladığı iş gücü ve olanaklarını organize eden Mimar Sinan, devletin politik gücünü ve imparatorluğun yüceliğini anıtsal yapılarda ve büyük külliyelerde somutlaştırmıştır²⁷.

²⁵ Arık, a.g.e., s. 14; Mülayim, a.g.e., s. 163-164.

²⁶ E.H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murat Devri II*, İstanbul 1972; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul 1986, s. 66.

²⁷ F. Yenişehirlioğlu, "Mimar Sinan Yapılarında İşlev-Biçim İlişkisi", *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri* (Ankara, 24-27 Ekim 1988), Ankara 1996, s. 134.

Sinan, kendinden önce ortaya çıkmış bulunan başlıca tip şemalarını yeniden ele alıp bunları kendi doğrultusunda varabilecekleri en uygun aşamaya ulaştırmayı denemiştir. Bu denemelerden birisi de yatık dikdörtgen biçimindeki camilerde mihrap önü kubbesini geliştirerek merkezi sisteme ulaşması olmuştur. Sinan, Edirne Üç Şerefeli Camii'nde daha önce denenilen bu planı İstanbul Sinan Paşa Camii (1555)'nde yeniden ele almıştır (Çizim 7). Sinan, bu camide daha önce Edirne Üç Şerefeli Camii'nde önemli bir aksaklık olan büyük kubbeyi taşıyan kemerlerin çok aşağıya sarkması ile ortaya çıkan ağır hava, değişik nispetler ve inceltilmiş payelerle iyice hafifletilmiş, ferah bir mekân etkisi sağlanmıştır (Resim 11-12)

Mimar Sinan Osmanlı cami mimarisinin asıl hedefi olan toplu mekân anlayışını gerçekleştirmede bir önemli yol olarak denediği bu plan şemasını, İstanbul'da çeşitli denemelerle camiler için kendisine ideal görünen bir plan şeklini ve yapı şemasını iyice hazırlayıp geliştirmiştir²⁸. Daha sonra diğer arayış denemeleri ile bu plan şeklini birleştirmiş ve bu birleşmenin sentezi noktası olan Edirne Selimiyesi (1569–1574) ile doruk noktasına ulaştırmıştır²⁹ (Çizim 8) (Resim 13–14).

Selimiye mimarlık tarihinde bütün meselelerin en mükemmel şekilde halledildiği harikulade bir eser olarak Türk Mimarisinin, İslam Mimarisinin olduğu gibi, dünya mimarisinin de tacını teşkil etmektedir.³⁰

Silvan Ulu Camii plan bakımından kendinden önceki Orta Asya Türk cami mimarisi ile kendinden sonraki Anadolu Türk cami mimarisi arasında bir köprü vazifesi görmektedir. Yapı, Anadolu Türk cami mimarisinin bir buluşu olan ve başlangıçtan itibaren hedef kabul edilen, toplu mekân anlayışı doğrultusunda mihrap önü kubbesinin büyüyerek merkezi bir mekân gelişimine ön ayak olması aşamasının ilk önemli adımlarından birisini oluşturmuştur. Ortaya koyduğu bu gelişim, Manisa Ulu Camii ile devam edip Osmanlı döneminde Mimar Sinan ile doruk noktasına ulaşmıştır.

²⁸ O. Aslanapa, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri*, Ankara 1988, s. 96.

²⁹ D. Kuban, *Sinan'ın Sanatı ve Selimiye*, İstanbul 1997, s. 127-238; M. Sözen, *Türk Mimarisin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul 1975.

³⁰ H.Karamağaralı, "Türk Cami Mimari'sinde Mekân Gelişmesi ve Ayasofya Mes'alesi", (*Ekrem Hakkı Ayverdi ve Osmanlı Mimarisi Sempozyumu Ankara 1999*), Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, Ankara 2002, s. 88.

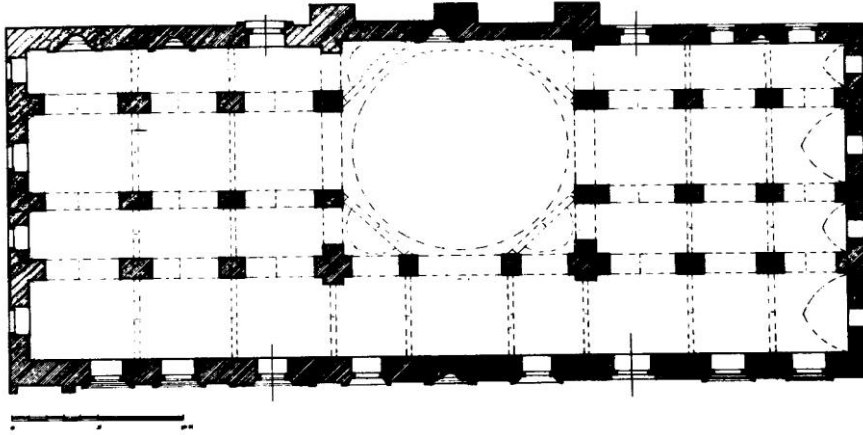
Resim 1. Silvan Ulu Camii kuzey cepheden görünüm

Resim 2- Mihrap önu kubbesi eteğinde yer alan Artuklu kitabesi

Resim 3- Doğu mihrabı üzerinde yer alan Eyyubiler dönemine ait kitabe

Çizim 1- Silvan Ulu Camii planı (A. ALTUN'dan)

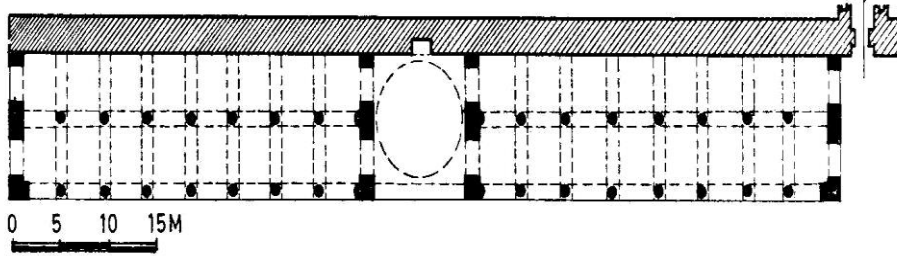
Resim 4- Caminin kuzeydoğu köşesinde yer alan avluya ait izler

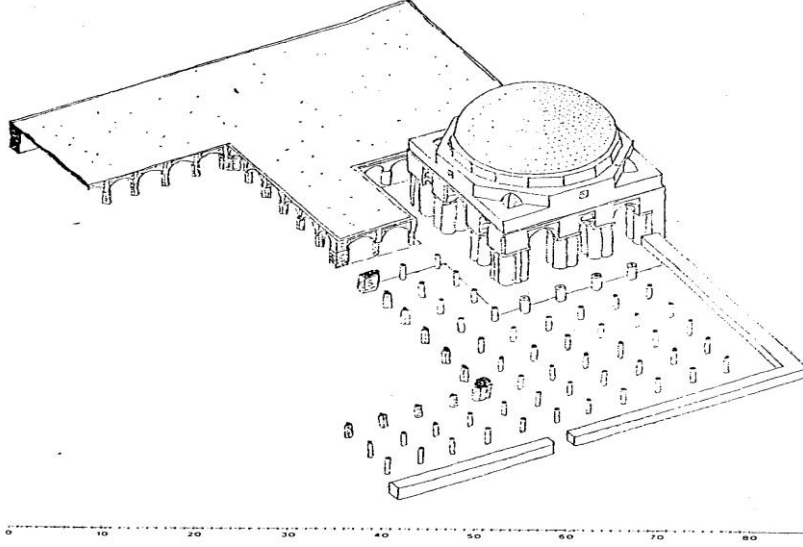
Resim 5- Kubbeye geçişte kullanılan mukarnaslı tromplar

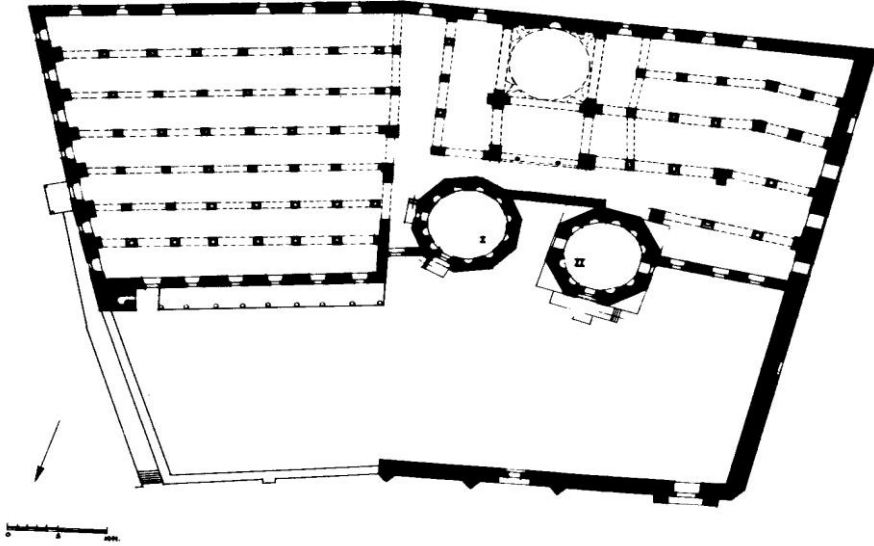
Resim 6- Güney cepheden mihrap önü kubbesinin görünümü

Çizim 2- Leşker-i Bazar Camii planı (O. ASLANAPA'dan)

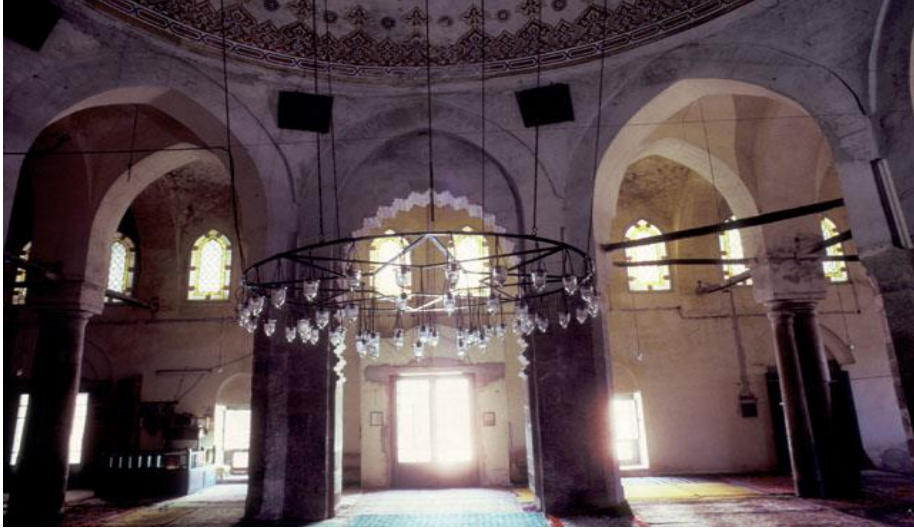
Çizim 3-İsfahan Mescid-i Cuması'nın izopik görünümü (M. MEİNECKE'den)

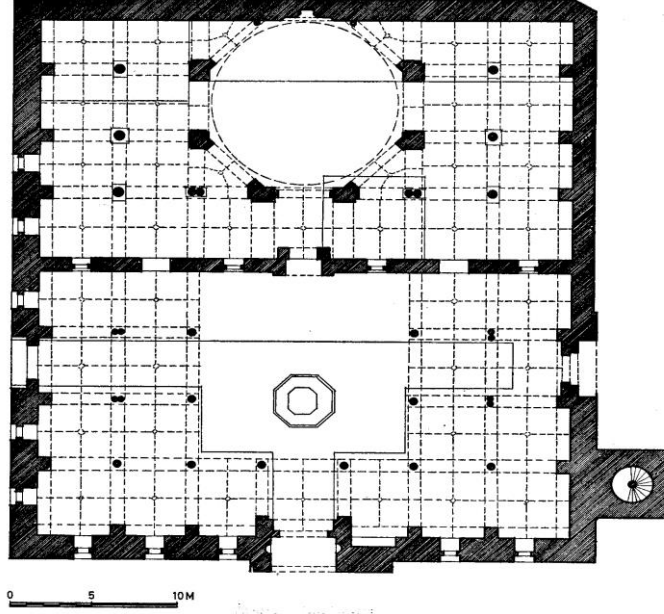
Çizim 4- Konya Alâeddin Camii planı (O. ASLANAPA'dan)

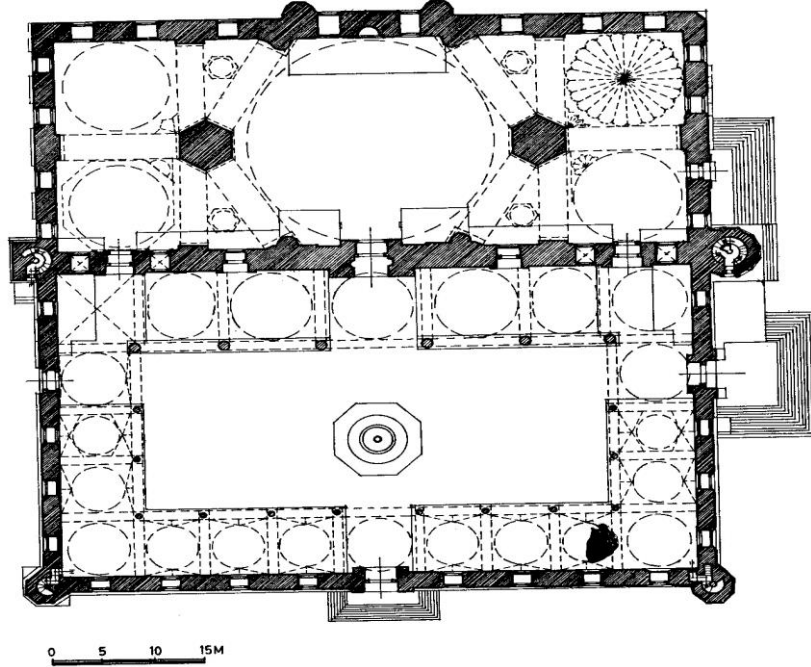
Resim 7- Manisa Ulu Camii'nin üstten görünümü (W.B.DENNY'den)

Resim 8- Manisa Ulu Camii iç mekândan görünüm (D.OSSEMAN'dan)

Çizim 5- Manisa Ulu Camii planı (O. ASLANAPA'dan)

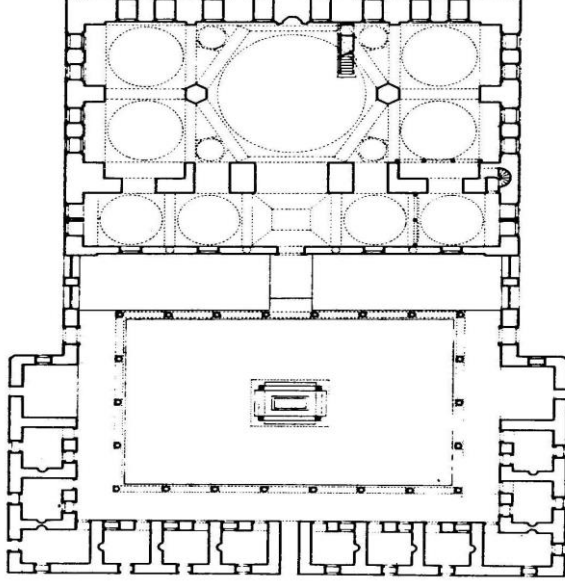
Çizim 6- Edirne Üç Şerefeli (O.ASLANAPA'dan)

Resim 9- Edirne Üç Şerefeli Camii genel görünümü

Resim 10- Edirne Üç Şerefeli Camii iç mekânından görünüm (W.B. DENNY'den)

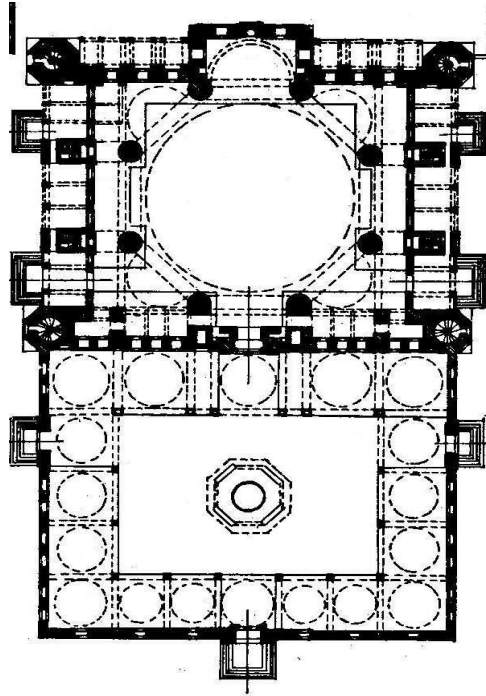
Çizim 7- İstanbul Beşiktaş Sinan Paşa Camii planı (M. SÖZEN'den)

Resim 11- İstanbul Beşiktaş Sinan Paşa Camii genel görünüm (Y. TUFAN'dan)

Resim 12- Beşiktaş Sinan Paşa Camii iç mekândan görünüm (Y. TUFAN'dan)

Çizim 8- Edirne Selimiye Camii planı (O. ASLANAPA'dan)

Resim 13- Edirne Selimiye Camii genel görünüm

Resim 14- Edirne Selimiye Camii iç mekândan görünüm (B. ÖNİZ'den)